

Antisemitisme, de Nederlandse samenleving en de joden

Gespreksnotitie voor het rondetafelgesprek van de commissie voor Binnenlandse Zaken van de Tweede Kamer der Staten-Generaal d.d. 12 september 2018

Dr. Bart Wallet, www.bartwallet.nl, e-mail: b.t.wallet@vu.nl

Universitair docent Politieke geschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam

Docent Midden-Oosten Studies, Hebreeuws & Joodse Studies Universiteit van Amsterdam

Directeur Historisch Documentatiecentrum Vrije Universiteit Amsterdam

Wat is antisemitisme?

Over wat antisemitisme precies is, zijn uitgebreide definitiedebatten. Ruwweg is onderscheid te maken tussen twee benaderingen. De eerste vat antisemitisme op als een *generiek begrip* met een universele strekking. Antisemitisme omvat dan een steeds weer opkomend probleem dat vanaf de Oudheid tot op heden in zeer uiteenlopende samenlevingen en contexten steeds weer in nieuwe gedaanten de kop opsteekt: jodenhaat. De nadruk ligt hierbij op continuïteit. De tweede benadering ziet antisemitisme als een *historisch begrip* en verbonden met een duidelijk aanwijsbare anti-joodse beweging in de geschiedenis. Het woord ‘Antisemitismus’ duikt voor het eerst rond 1875 op en duidt op een *politieke* beweging die ten doel heeft de maatschappelijke positie van joden te beperken of hen zelfs geheel uit de samenleving te laten verdwijnen. Dit moderne, politieke antisemitisme wordt in veel gevallen mede gelegitimeerd met (pseudo-) wetenschappelijke theorieën over ras en (eu)genetica. De nadruk ligt bij deze benadering op het *moderne* karakter van het antisemitisme dat sinds 1875 rondwaart.

In mijn wetenschappelijk werk verbind ik beide benaderingen. Het moderne antisemitisme (visie 2) is onderdeel van een langere en bredere traditie van jodenhaat (visie 1) en kan ook alleen maar goed begrepen worden als zowel a) de inbedding in eeuwenoude anti-joodse tradities én b) de verwevenheid met taal, wetenschap en politiek van de moderne tijd worden verdisconteerd. In mijn analyse zie ik dat er vanaf de late Oudheid een repertoire is opgebouwd van anti-joodse beelden en opvattingen die onderdeel zijn geworden van het collectief geheugen in Europa en het Midden-Oosten. In de loop der eeuwen zijn afhankelijk van de context steeds nieuwe beelden daaraan toegevoegd – joodse geldzucht en joden als kindermoordenaars in de twaalfde eeuw; joden als stereotype kapitalisten of juist als revolutionairen in de negentiende eeuw etc.

Antisemitisme is flexibel en dynamisch, doordat al naar gelang de omstandigheden keuzes gemaakt worden uit het beschikbare repertoire en daar nieuwe interpretaties, beelden, mythen en opvattingen aan verbonden kunnen worden.

Om greep te krijgen op hoe antisemitisme zich tegenwoordig uit, is het dienstig om onderscheid te maken tussen *religieus*, *sociaal* en *politiek antisemitisme*. Er is sprake van religieus antisemitisme als christenen en/of moslims met een beroep op hun theologische traditie(s) joden discrimineren, uitsluiten of vervolgen. Sociaal antisemitisme duidt op het verschijnsel dat joden in het maatschappelijk domein niet gelijkwaardig worden behandeld, worden gestereotypeerd, voorwerp zijn van anti-joodse grapjes en opmerkingen en slachtoffer van subtile uitsluitingsmechanismen in het onderlinge burgerlijke verkeer. Politiek antisemitisme, ten slotte, treedt op als een politieke beweging of regering een politiek programma adopteert met als doel discriminatie en uitsluiting van joden.

Antisemitisme in Nederland: een kleine terugblik

In Nederland is in de tweede helft van de negentiende eeuw een korte flirt geweest met het nieuwe politieke antisemitisme bij voorlieden van de katholieke, antirevolutionaire en

socialistische stromingen. Hoewel hier en daar anti-joodse beelden in politieke pamfletten bleven hangen, werd deze route al weer snel verlaten toen bleek dat het Nederlandse publiek hier niet open voor stond. Pas met de intrede van de NSB en andere fascistische partijen in het interbellum is sprake van een korte periode van politiek antisemitisme in Nederland. Na de Tweede Wereldoorlog hebben alle politieke partijen vertegenwoordigd in het parlement zich verre gehouden van deze variant van antisemitisme.

Sociaal antisemitisme daarentegen was tot in de jaren 1960 wijdverspreid onder alle lagen van de bevolking. Dit uitte zich in negatieve stereotyperingen van joden in de Nederlandse literatuur tot vaak informele uitsluiting van joden uit gezelligheids- en sportverenigingen en sociëteiten.

Hoewel het in vergelijking met grote delen van Europa relatief mild van aard was en niet tot geweld leidde, stempelde het wel mede de ervaring van veel Nederlandse joden. Vanaf de jaren 1960, met het kanteling van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en toenemende aandacht voor de jodenvervolgung, kwam een taboe te rusten op sociaal antisemitisme. ‘Nooit meer Auschwitz’ werd fundamenteel voor de publieke moraal, waar eveneens uitgesproken steun voor de Staat Israël uit voortvloeide. Uit de publieke sfeer verdween sociaal antisemitisme grotendeels, maar in privé-sfeer werden anti-joodse beelden nog wel overgedragen.

Religieus antisemitisme onder Nederlandse protestanten en katholieken is tot de directe naoorlogse periode duidelijk aanwijsbaar. Na 1945 en 1948, de oprichting van de Staat Israël, komt een ingrijpende heroriëntering op gang binnen de Nederlandse kerken en onder christenen. Dit resulteerde in een duidelijke verwerping van antisemitisme, ook uit eigen kring, onder meer op het Tweede Vaticaans Concilie en binnen de Wereldraad van Kerken. Met name in radicale flanken van katholicisme en protestantisme blijven evenwel eeuwenoude beelden doorwerken.

Duiding van hedendaags antisemitisme

Antisemitisme in de huidige Nederlandse maatschappij is fluïde en dynamisch. Oude anti-joodse beelden en overtuigingen worden verbonden aan nieuwe thema's, uiteenlopend van de economische crisis, de War on Terror tot het Midden-Oostenconflict. Het komt uit verschillende hoeken: van extreemrechts tot extreemlinks en in islamistische kringen. Rond sommige thema's ontstaat een monsterverbond tussen deze groepen en hun sympathisanten, maar vaker opereren zij onafhankelijk van elkaar.

Veel sociaal antisemitisme, dat vanaf de jaren 1960 nauwelijks in het publieke domein aanwijsbaar was, is nu weer volop zichtbaar geworden met de opkomst van digitale media en fora. Anoniem, maar ook in toenemende mate met naam en toenaam worden joden aangevallen op hun achtergrond, religie en (vermeende) politieke posities. Antisemitisme op internet speelt zich niet in een vacuüm af, maar is verbonden met opvattingen in privé-kring en in het maatschappelijk middenveld en uit zich ook weer tijdens publieke manifestaties.

Duidelijk van invloed op de toenemende zichtbaarheid van antisemitisme in de samenleving is de groeiende afstand in tijd en beleving tot de Tweede Wereldoorlog. Met name bij jongere generaties is sprake van minder kennis van de jodenvervolgung en minder begrip voor de impact daarvan op huidige joden. Deels is hierbij ook sprake van een generatieconflict, waarbij jongeren de generatie van hun ouders verwijten te veel oog en aandacht (gehad) te hebben voor joden. De sfeer is dat het nu maar eens afgelopen moet zijn met die buitenproportionele aandacht voor joden en de Tweede Wereldoorlog. Moeheid en onkunde gaan hierbij hand in hand.

Hiermee verbonden is dat in de samenleving veel te weinig kennis is over de meer dan 400-jarige geschiedenis van joden in Nederland. In de media en het onderwijs worden joden vooral verbonden met de Tweede Wereldoorlog en met de Staat Israël. In beide gevallen gaat het daarbij om casus waarin Nederlandse joden andere ervaringen hebben dan de gemiddelde Nederlander.

Deze beide thema's fungeren als een prisma waardoor joden losgemaakt worden van hun lange Nederlandse geschiedenis. Daardoor ontstaat een eenzijdig beeld van joden. Zij worden geëxternaliseerd, verbonden met slachtofferschap in de oorlog én met het Midden-Oostenconflict. De nadruk ligt niet op inclusie, maar op exclusie, niet op gedeeld Nederlanderschap, maar op anders-zijn.

Het is met name rond het thema Israël dat het eeuwenoude repertoire aan anti-joodse beelden weer wordt aangesproken, soms bewust, soms ook onbewust. Dat wordt zichtbaar in de portrettering van Israël als 'de jood onder de naties': de stereotype ander die geen bestaansrecht heeft. In cartoons, essays, tweets en andere uitingen wordt het repertoire aangesproken door Israëli's als kindermoordenaars of als degenen die Palestijnse waterbronnen vergiftigen neer te zetten. Deze beelden komen voor in de volle breedte van het anti-joodse spectrum: van extreemlinks en -rechts tot islamistische groepen en weten soms ook tot mainstream groepen en media door te dringen.

Deze vormen van anti-joodse beeldvorming – sociaal antisemitisme dus – hebben in Nederland nog tot relatief weinig geweldsincidenten geleid en hebben zich ook niet vertaald in expliciete vormen van politiek antisemitisme. Dit is mede te danken aan de uitgebreide vormen van zelfbescherming die de joodse gemeenschap zelfstandig heeft georganiseerd.

Conclusie en adviezen

Het thema van antisemitisme in Nederland moet weg uit de sfeer van alarmisme – in de woorden van wijlen Mau Kopuit: de kozakken zitten nog niet te paard – maar moet evenmin onderschat worden. Er zijn reële zorgen over de beeldvorming over joden in delen van de Nederlandse samenleving en die kunnen een voedingsbodem vormen voor processen van discriminatie en uitsluiting; en in extreme gevallen leiden tot radicalisering en geweldsincidenten.

Nederland is een goed functionerende rechtstaat, die joden gelijke berechtiging en behandeling in de samenleving garandeert. Sociaal antisemitisme speelt zich echter vaak buiten het bereik van overheid en justitie af en de bestrijding daarvan dient daarom gezien te worden als een opdracht voor elke goedwillende burger.

Handhaving van de rechtstaat, het bieden van bescherming in voorkomende gevallen, en ruime aandacht voor educatie behoren tot de hoekstenen van elk beleid tegen antisemitisme. Daarbij wil ik nog twee cruciale opmerkingen maken.

Ten eerste, bij alle aandacht voor antisemitisme en de Tweede Wereldoorlog moet niet alleen negatief ingestoken worden. Doordoor komt namelijk de nadruk te liggen op een beeld van de jood als slachtoffer. Het is van groot belang om te zorgen voor een reëel en vollediger beeld, waarin nadrukkelijk aandacht is voor meer en betere kennis over de joden, hun eeuwenlange geschiedenis in Nederland, hun diversiteit en vitaliteit. Wie joden louter tot slachtoffers maakt, geeft antisemieten ruim baan.

Ten tweede, vanaf de Opstand en de vorming van de Republiek der zeven verenigde Nederlanden hebben joden een onlosmakelijk deel uitgemaakt van de samenleving. De zwarte jaren 1940-1945 hebben diepe wonden geslagen, maar nadien heeft een gedecimeerde gemeenschap met enorme inzet zichzelf weer opgebouwd. Een Nederlandse samenleving zonder hen is ondenkbaar.

Antisemitisme moet daarom niet alleen als een aanval op joden en hun identiteit gezien worden, maar als een aanval op de Nederlandse samenleving en de normen en waarden die daarbij horen. De Nederlandse samenleving dient daarom bij de bestrijding niet het initiatief aan de joodse gemeenschap te laten, maar daar zelf actief en preventief de leiding in te nemen.